

ЕТАПИ ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Както е известно, всеки развит и обработен книжовен език се реализира в две основни форми или разновидности – писмена и устна. Досегашните изследвания върху историята на новобългарския книжовен език са били насочени главно към писмената му форма, а по отношение на устната изследвачите са се ограничавали с кратки бележки. Причините за това са твърде много, обаче определящи са поне две: а/ в българския книжовен език формирането на писмената форма изпреварва устната му форма и в много отношения писмената форма се явява като определяща, като направляваща по отношение на устната; б/ изучаването на писмената форма на книжовния език се улеснява от обстоятелството, че всички нейни прояви са документирани в книжнината и могат винаги да се наблюдават, да се сравняват и да се правят съответни изводи. Като изключим съвременното състояние на устната книжовна реч, която може да бъде точно фиксирана чрез технически средства и съхранена за многократно наблюдение и изучаване, проявите на устната книжовна реч от миналото са безвъзвратно загубени за днешните изследвачи. Те са принудени да си изградят хипотетична представа за нейните разновидности и особености чрез изучаване на такива нейни прояви, които са достигнали до нас чрез писмената форма, както и чрез констатациите и указанията на образовани лица, главно граматисти, които са се изказвали за нея по един или друг повод.

Като източник за историята на устната книжовна реч и особено на книжовната разговорна реч могат да послужат частните писма между образовани лица по теми из всекидневния бит, но трябва да се има предвид, че при писменото предаване на информацията от всекидневния бит не могат да намерят отражение не само особеностите на звучащата реч /произношение, ударение, интонация и т.н./, но и много от особеностите на диалогичната реч /а се знае, че разговорната реч е преди всичко диалогична, а не монологична/. Друг източник може да бъде диалогът в художествените произведения /прозаични и драматургични/, но тук трябва да се държи сметка за обстоя-

телството, че в художествената литература диалогът е художествено-естетическа обработка на разговорната реч. Оставям настрана обстоятелството, че указанията за особеностите на звучащата реч са крайно оскъдни. Освен това писателите и преводачите от епохата на Възраждането не винаги умеят да диференцират диалога като тип реч от авторското повествование. Следователно диалогът от художествената литература само в най-общ план може да бъде използван като източник за проучване историята на книжовната разговорна реч.

Трудности се срещат и при изучаване особеностите на публичната реч от историческо гледище, въпреки че има немалко публикувани доклади, слова, речи, лекции от различно време. Доколкото и тези прояви са предадени чрез графически средства, а преди произнасянето им са били подготвени и техни писмени варианти, те не могат да дадат истинска и пълна представа за състоянието на културата на устната реч през даден етап от формирането и развитието на нашия книжовен език като цялост.

Преди да разгледам по-конкретно въпроса за етапите във формирането на българската книжовна разговорна реч, смятам, че трябва да изясня съдържанието, което влагам в някои термини, с които си служа. В рамките на устната форма на книжовния език разграничавам преди всичко публична устна реч /у Балан "отборна устна реч", у В. Попова "несъщинска книжовно-разговорна реч", у Сиротинина - "неразговорна устна книжовна реч"/ и книжовна разговорна реч /у Балан "обикновена устна книжовна реч", у Попова - "същинска книжовно-разговорна реч", у Земска - "разговорна книжовна реч"/. Под книжовна разговорна реч разбирам разновидност на устната форма на книжовния език, която е предварително неподготвена, възниква спонтанно и не принудено и служи за непосредствено общуване между носители на книжовния език във всекидневния им бит. В рамките на книжовната разговорна реч съществуват две разновидности: а/ официална книжовна разговорна реч, която се характеризира с по-голямо единство на нормите и с по-ясен и отчетлив изговор на звуковете, думите и фразите и б/ неофициална книжовна разговорна реч, която обслужва комуникацията във фамилиарна среда и в която нормите се проявяват с по-голяма вариативност и лабилност. Разбира се, преходът между посочените две реализации на книжовната разговорна реч е постепенен и е в зависимост от общата езикова култура на съответното лице или на съответния слой от нашето общество. Според

мене кодификацията не може да бъде сигурен признак за противопоставяне на кодифицираната книжовна реч на разговорната. Специфично за историята на българската книжовна разговорна реч е явление-то псевдоразговорна книжовна реч, което през Възраждането има различни варианти: приповдигнатата разговорна реч, при която говорещите се придържат в силна степен към традиционната и архаизирана норма, просторечна разговорна реч, характерна за необразовани или нискообразовани хора, които се стремят да имитират речта на образованите /напр. Иванчо Йотата от "Под игото"/, модна разговорна реч /напр. Д. Войников — "Криворазбраната цивилизация"/ и т.н.

Като формация книжовната разговорна реч се намира в известно отношение и съотношение с градския говор. Градският говор обхваща устните речевни прояви на онези слоеве от дадено селище, които в една или друга степен са свързани с книжовния език. Т.е. става дума за цели слоеве от обществото, които в една или друга степен са изпитали въздействие от книжовния език, през Възраждането главно от писмената му форма, и съзнателно се опитват да се издигнат над местния диалект, да се отделият от него. В рамките на градския говор, разглеждан от историческо гледище, книжовната разговорна реч има по-тясно и ограничено съдържание, като включва устните речевни прояви в непринудена обстановка на тези лица или цели слоеве, които съзнателно са овладели /или се стремят да овладеят/ нормите и изразните средства на книжовния език. Разбира се, че и тук трябва да се държи сметка за обстановката, при която се формира и същевременно функционира книжовният език през съответните десетилетия.

Въпросът за устната книжовна реч и нейната нормализация е слабо проучен. Отделни наблюдения е извършил Л. Андрейчин, обобщени в статии като "Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език" /Бълг. език, 1969, кн. 1, с. 11-17/, "Взаимодействие между народен език и книжовно влияние при формирането на новобългарския книжовен език" /Бълг. език, 1963, кн. 4-5, с. 345-353/ и др., както и в книгата си "Из историята на нашето езиково строителство" /С., 1977/. Въпроси за нормализацията на устната реч през Възраждането засягат Г. К. Венедиктов /вж. Из истории современного болгарского литературного языка, С., 1981 — "О нормализации устной реч на начальном этапе формирования современного болгарского литературного языка" и "Фраг-

менти истории българской орфоэпии"/ и Р. Русинов /По някои въпроси на българското книжовно произношение през Възраждането. Според описанието им в тогавашната граматическа литература, *Studia filologicz polskie i slowianskie*, Warszawa, 16, 1977/. Правоговор-

ните норми от началото на ХХ в. описва А. Т.- Балан в ред статии, като сред тях трябва да се посочи преди всичко "Слог и говор" от 1904 г. /вж. А. Т.- Балан. Избрани произведения. С., 1987, с. 273-303/, както и в "Българска граматика. Звукословие" /С., 1930/ и "Нова българска граматика" /С., 1940/. За пръв път обаче системно въпросите на книжовното произношение се съдържат в "Основна българска граматика" /С., 1944/ от Л. Андрейчин. От прегледа става ясно, че вниманието на езиковедите до най-ново време е насочено главно към правоговорните норми. Това е разбираемо, като се знае, че устната книжовна реч се диференцира от диалектната реч главно на фонетично равнище, без, разбира се, да се подценяват и останалите равнища /морфологично, синтактично и лексикално/.

Никой досега не е правил опит за периодизация на историята на устната книжовна реч и по-специално на книжовната разговорна реч. Съдържателята се в трудовете по история на новобългарския книжовен език периодизация е съобразена, ако не единствено, то предимно с формирането и развитието на писмената форма на нашия книжовен език. Като изхождам от обстоятелството, че формирането на устната книжовна форма изостава и сподиря писмената и че нейното формиране поради спецификата ѝ се извършва много по-бавно от писмената реч, уместно е да потърсим специфичните етапи в нейното изграждане и развитие.

Интересно е да се отбележи, че Памисий пише своята "История славенобългарския" не само за тези, които умеят да четат, но и за безписмените люде, които трябва слухово да възприемат съдържанието ѝ. Софрониевият "Неделник" съдържа проповеди и поучения, които свещениците трябва да произнасят или да четат на глас на всеки празник след литургия. Следователно още първите прояви на новобългарския /националния/ български книжовен език включват синкретично в себе си особено ностите и на писмената, и на устната форма на книжовния език. Но тези, както и други подобни книжовни прояви не биха могли да бъдат определени като същинско начало на съвременната устна форма на нашия книжовен език, въпреки че те са важна предпоставка за нейното формиране по-късно. За съвременна норма в уст-

ната форма на книжовния ни език може да се говори едва след отпечатване на Беронови "Рибен буквар" и неговото масово приложение в светските училища през 30-те години и особено през следващите десетилетия. Това е и времето, когато някои книжовници, най-вече граматисти, започват да разпространяват тезата, че е нужен единен книжовен език. Има се предвид главно писмената му форма, но постепенно се достига и до идеята, че единство е нужно и в устната му форма. Още в 1825 г. Ан. Капиловски, който по това време е в близки отношения с П. Берон, изказва мисълта за нуждата не само от единен правопис, но и от "правоглаголанне". А като се почне от "Първичка българска граматика" /1844/ на Пв. Богоров, почти всички по-сетнешни автори на граматички отбелязват, че "общата граматика" на книжовния език учи не само как да пишем, но и как да говорим. Следователно поставя се началото на един процес на постепенно осъзнаване на необходимостта от устна форма на книжовния език и на единство в нея, но това не означава, че протича и процес на практическо реализиране на идеята. Напротив - подценяването на устната форма на книжовния език има напълно обективни причини - не е утвърдена единна диалектна основа на книжовния език като цялост, няма единен книжовен център, който да въздействува унифициционно върху книжовноезиковата практика, все още връзката на книжовния език с диалектите е много тясна. Нещо повече - някои книжовници съзнателно развиват идеята, че всеки трябва да говори и да пише на родния си диалект, за да направи неговите особености достойни на останалите книжовници с оглед да бъде обогатен книжовният език и да бъдат намерени неговите "най-чисти" извори или корени.

Липсата на единство в писмената форма на книжовния език възпрепятствува формирането на устната му форма. Това е обективна причина. Но има и причини от субективно естество, свързани с разбирането, че единство е необходимо само в писмената форма, но не и в устната форма, която остава в рамките на диалекта. По-отчетливо въпросът "как да се говори" се поставя от представителите на черковнославянското направление във филологическите борби през втората четвърт на XIX в. Но тези книжовници се стремят към такава устна форма, която да е зависима от разбирането им за писмена форма на книжовния език. Следователно това не е действителното прогресивно направление в процеса на формиране на устната форма на книжовния език. Такова направление може да бъде единствено по-

вобългарското, подкрепено от славянобългарското.

Тук няма да се спирам конкретно на правоговорните норми и положения, които се разискват през Възраждането, защото за тях става дума в посочените по-горе статии на Л. Андрейчин, Г. К. Венедиков, Р. Русинов, а също и в книгата на Хр. Първев "Възраждане на българския книжовен език" /С., 1983/.

Ще отбележа, че през Възраждането преднина има процесът на формиране на публичната реч като разновидност на устната книжовна реч, а разговорната реч като средство за общуване в битовата сфера все още остава в рамките на диалекта. Но това, разбира се, не означава, че най-образованата част от българската интелигенция, получила образование в други страни, не е правила опити да общува на книжовен език и в битовата сфера. Такива прояви е имало, но те са били слабо застъпени и не са били характерни за масовото общуване в битовата сфера.

След тези бележки бих могъл да набележа следните етапи в историята на устната книжовна реч и в частност на книжовната разговорна реч.

1. Наченки на книжовна разговорна реч и по-напреднал процес на формиране на публична книжовна реч /от втората четвърт на XIX в. до Освобождението/.

2. Изграждане на устната книжовна реч в нейните две основни разновидности /от Освобождението до 20-те години на XX в./, като се запазва преднината на публичната реч.

3. По-нагаташно изграждане и развитие на устната форма на книжовния език /от 20-те години на XX в. до наши дни/.

Във връзка с отделните етапи ще направя следните бележки:

1. Формирането на устната форма на българския книжовен език протича бавно. При нея няма етапи на ускорено развитие на процесите, както е при писмената форма. Освен това книжовноразговорната разновидност на устната форма се формира още по-бавно в сравнение с публичната разновидност. Причините се коренят в спецификата на самата устна форма на книжовния език, която запазва по-тесни връзки с диалектите и нейното отделяне от тях и противопоставяне се извършва по-трудно и неравномерно, що се отнася до отделните езикови равнища. Причините трябва да се търсят и в състоянието на писмената форма на книжовния ни език през XIX в., в която няма единство, а се конкурират различни нормативни комплек-

си, в липсата на културен и образователен център, който да изпълнява регулираща и насочваща функция по отношение на нормативността. Не на последно място трябва да поставим и обстоятелството, че твърде дълго време книжовният език се схваща като писмен език, гледеше, което и до днес не е напълно изживяно сред някои среди. За забавяне формирането на книжовната разговорна реч като разновидност на устната форма на книжовния език допринася и училището, в което книжовният език дълго време е бил изучаван също предимно като писмен, а устната му форма е била подценявана или направо пренебрегвана.

2. Условия за формиране на книжовната разговорна реч у нас се създават едва в началото на XX в., когато се постига относително единство в писмената форма, която е водеща и коригираща по отношение на устната.

3. Носител на книжовната разговорна реч, както и на книжовния език като цялост, е интелигенцията. През втория етап книжовната разговорна реч е характерна предимно за интелигенцията с висше образование, особено когато тя е потомствена, напр. най-малко от второ поколение. Очевидно тази част от нашата интелигенция е формирала по време на обучението си в чужбина съзнание, че битоворазговорната реч също трябва да има книжовен характер, и завърнала се у нас, се е стремяла към нейната практическа реализация.

4. Двайсетте години са време, когато се забелязва по-целенасочено внимание към проблемите на устната реч, в това число и към книжовноразговорната ѝ разновидност. Затова съдействуват проявите грижи към сценичната реч, към ораторската реч, към речта на говорителите по Радио София, както и разработките на наши езиковеди по проблеми на книжовната произношение. Следователно проявите на публичната реч през тези десетилетия съдействуват за формиране на усет и към книжовната разговорна реч.

5. През втората половина на 30-те и началото на 40-те години книжовната разговорна реч има добри образци сред най-образованата част от българската интелигенция. Обаче през първото десетилетие след 1944 г. се забелязва известен спад в равнището на книжовната разговорна реч. Това се дължи на т.н. класово-партиен подход към старата българска интелигенция. Към 60-те години започва нов подем на устната книжовна реч и в частност на книжовната раз-

говорна реч. Това се свързва с формирането на нова генерация интелигенция, върху речта на която въздействува не само училището, но и множество съвременни средства за информация, каквито са радиото и телевизията. През тези години по-усилено се изучават проблемите на книжовното произношение и се правят препоръки от езиковедите по проблеми на книжовното произношение и по други въпроси на разговорната реч. Културата на устната реч, и в частност на книжовната разговорна реч, се превърнаха в обект на повишено внимание.

През последните три-четири десетилетия се увеличи твърде много съставът на носителите на книжовна разговорна реч. Това положение не можеше обаче да не се отрази върху общото равнище на книжовната разговорна реч у нас. Днес много повече хора, отколкото в миналото, си служат с книжовна разговорна реч, но нейното пълно овладяване все пак остава задача на бъдещето. Налага се да изоставим панегиричния тон, с който досега говорехме за културата на устната реч в нашето общество, и да погледнем по-трезво на езиковата действителност.